

УДК 37.013.32

Голос викладача як освітній ресурс у педагогічному та соціальному аспектах

TEACHER'S VOICE AS AN EDUCATIONAL RESOURCE IN PEDAGOGICAL AND SOCIAL ASPECTS

ТИМОФЄЄВ Олександр – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри педагогіки і психології, Придніпровська державна академія фізичної культури і спорту, вул. Набережна Перемоги, 10, м. Дніпро, 49094, Україна

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-7004-8320>

АНДРІУШИНА Любов – кандидат біологічних наук, професор кафедри педагогіки і психології, Придніпровська державна академія фізичної культури і спорту, вул. Набережна Перемоги, 10, м. Дніпро, 49094, Україна

ORCID <https://orcid.org/0009-0009-9175-6252>

РОДИНА Юлія – кандидат наук з фізичного виховання і спорту, доцент кафедри педагогіки і психології, Придніпровська державна академія фізичної культури і спорту, вул. Набережна Перемоги, 10, м. Дніпро, 49094, Україна

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1747-2517>

TYMOFIEIEV Oleksandr – PhD, Senior Lecturer of the Department of Pedagogy and Psychology, Prydniprovaska State Academy of Physical Culture and Sports, 10, Naberezhna Peremohy Str., Dnipro, 49094, Ukraine

ANDRIUSHYNA Liubov – PhD, Professor of the Department of Pedagogy and Psychology, Prydniprovaska State Academy of Physical Culture and Sports, 10, Naberezhna Peremohy Str., Dnipro, 49094, Ukraine

RODINA Yuliia – PhD, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology, Prydniprovaska State Academy of Physical Culture and Sports, 10, Naberezhna Peremohy Str., Dnipro, 49094, Ukraine

Анотація. У статті розглянуто голос викладача як освітній ресурс у педагогічному та соціальному аспектах. У першій частині статті на основі аналізу науково-педагогічної літератури зазначені основні вимоги до голосу викладача, а також представлені рекомендації щодо збереження голосу, адже близько 50% робочого часу викладача витрачається безпосередньо на активну роботу голосового апарату. Також представлені результати дослідження ролі тону голосу викладача в педагогічній практиці, що проводилося у 2022 р. науковцями Ессекського та Редінського університетів, які виявили, що тон голосу викладача може змінювати психоемоційний стан в навчальній аудиторії. За результатами дослідження сприятливим для навчання виявився тон, що підтримує автономію учнів, підвищує рівень їх активності. У другій частині статті розглянуто соціальний аспект голосу викладача. Водночас автори статті звертаються до наукових праць представників такого альтернативного освітнього напрямку як критична педагогіка (П. Фрейре, Г. Жиру, Дж. Вінкс, П. Макларен). Проаналізовано позицію канадсько-американського вченого П. Макларена, котрий ілюструє два види влади, з якими пов'язаний голос педагога: деспотичну – коли голос педагога підпорядковує собі досвід і переконання учнів, і демократичну владу, що дає голосу учня можливість заявити про себе, заявити про свої цінності та переконання. Описано думку іншої представниці цього напрямку, Дж. Вінкс, яка зазначає, що наші голоси є важливими в педагогічній практиці, тому, що вони виражають те, що ми прожили та пережили. У зв'язку з цим були визначені три аспекти, які є вирішальними для формування голосу викладача: політичні відносини влади, внутрішній голос особистого педагогічного досвіду, а також державна політика. У висновках

зазначається, що голос викладача виступає не тільки як освітній ресурс, але і як інструмент соціальних змін. Голос викладача може принести в педагогічний процес дискурс свободи. Голос викладача не тільки підпорядковується державній політиці, але і є важливим інструментом у її впровадженні – зокрема, у патріотичному вихованні, у формуванні культури мислення та ствердженні демократичних цінностей.

Ключові слова: голос викладача, педагогічна практика, критична педагогіка, інструмент соціальних змін, освітній ресурс.

Summary. *The article deals with voice as an educational resource of a teacher in pedagogical and social aspects. In the first part of the article, based on the analysis of scientific and pedagogical literature, the main requirements for the teacher's voice are highlighted, and recommendations for voice preservation are introduced, since about 50% of the teacher's working time is spent directly on the active work of the vocal apparatus. The article also presents the results of the role of teacher's voice tone in pedagogical practice conducted in 2022 by researchers from the Universities of Essex and Reading, who found that teacher's voice tone can change the psycho-emotional state in the classroom. According to the study, a tone that supports students' autonomy and increases their level of activity proved to be favorable for learning. The second part of the article discusses the social aspect of the teacher's voice. In this regard, the authors refer to the scientific works of representatives of such an alternative educational direction as critical pedagogy (P. Freire, G. Giroux, J. Winks, P. McLaren). The position of the Canadian American scholar P. McLaren is analyzed, that illustrates the two types of power with which the voice of the teacher is associated: despotic power, when the teacher's voice subordinates the experience and beliefs of students, and democratic power, which gives the student's voice the opportunity to express themselves, to declare their values and beliefs. The opinion of another representative of this field, J. Winks, is described. The researcher notes that our voices are important in pedagogical practice because they express what we have come through and experienced in life. In this regard, three aspects have been identified as crucial to the formation of a teacher's voice: political relations of power, the inner voice of personal pedagogical experience, and public policy. The conclusions note that the teacher's voice acts not only as an educational resource, but also as an instrument of social change. The teacher's voice can bring the discourse of freedom to the pedagogical process. The teacher's voice is not only subject to public policy, but is also an important tool in its implementation – in particular, in patriotic education, in shaping the culture of thinking and affirming democratic values.*

Key words: teacher's voice, pedagogical practice, critical pedagogy, instrument of social change, educational resource.

Вступ. Педагогічний процес у сучасних умовах повномасштабної війни зазнав кардинальних змін. Переважна більшість ЗВО України впровадили онлайн-навчання або практикують змішаний формат навчання. Для успішного проведення занять викладачі використовують цілу низку електронних освітніх ресурсів, таких як *ZOOM, Moodle, Google Classroom, Microsoft Teams* тощо. Проте, як і в онлайн-, так і в офлайн-навчанні, основним освітнім ресурсом залишається голос педагога. Голос є вирішальним елементом, який уможливорює роботу викладача і дозволяє передавати знання здобувачам освіти в акті комунікації.

Аналіз останніх досліджень. На жаль, голосу, як освітньому ресурсу викладача, в науковій літературі приділяється недостатньо уваги. З українських учених, що звертали увагу на важливість голосу, в педагогічній практиці можна назвати таких авторів: В. Гриб, О. Лавріненко, С. Мельнік, Л. Перетяга, Ю. Пінчук, А. Семенова, Н. Флегонтова. Так, Л. Перетяга зазначає, що «педагогічна сфера є сферою «підвищеної голосомовної відповідальності», тому що мова та голос є одними зі структурних компонентів мовної продукції і найважливішим інструментом діяльності педагога» [3, с. 282].

Мета статті – розкрити роль голосу викладача в його педагогічному та соціальному аспектах, звертаючи особливу увагу на ті компоненти, які є вирішальними для його формування з точки

зору критичної педагогіки, а саме: політичні відносини влади, особистий педагогічний досвід викладача (вибір певних навчальних програм та наслідки цього вибору), а також державна політика.

Виклад основного матеріалу. Голос є основним інструментом викладача. Так, в давній Греції в школі Піфагора його послідовники протягом п'яти років проходили навчання за ширмою, не маючи можливості бачити вчителя. Як повідомляє Діоген Лаертський: «П'ять років вони проводили в мовчанні, тільки слухаючи промови Піфагора, але не бачачи його, поки не проходили випробування» [1, с. 90]. Сучасні дослідники, зокрема Л. Савенкова зазначає, що «ніщо так не справляє враження на аудиторію, не потребує такої постійної уваги, як голос» [4, с. 110].

У контексті майстерності педагогічного мовлення Н. Флегонтова виділяє наступні вимоги до голосу викладача:

- голос не повинен мати мовних вад (неправильна вимова окремих звуків; шепелявість, затинання, загальна слабкість голосового апарату тощо);
- голос повинен бути чітким, виразним, спрямованим на аудиторію; всі звуки слід вимовляти відповідно до правил орфоєпії;
- у голосі повинна звучати упевненість, мажорність, що робить мовлення переконливим і сприяє прояву позитивних емоцій у здобувачів освіти;
- викладач повинен володіти технікою зміни тональності залежно від специфіки навчально-виховних завдань та індивідуальних особливостей здобувачів освіти [6, с. 157].

Постановка мовленнєвого голосу повинна починатися із зняття м'язової напруги в ділянці шиї і плечового поясу, звільнення фонаційних шляхів. Також необхідно розвивати динамічний діапазон голосу. Бідність діапазону мовлення педагога призводить до монотонності мовлення та зниженню активності студентів. Справжнім майстром, на думку А. Макаренка, можна стати тоді, коли навчишся вимовляти одну фразу з 15-20 звуковими відтінками [2, с. 25].

Голос викладача повинен відрізнятися такими основними характеристиками, як сила, витривалість і гнучкість. Причому сила не означає гучність, оскільки голосно сказана фраза без емоційного забарвлення може «загубитися», не буде мати очікуваного впливу на студентів. Витривалість голосу – такий його стан, коли при інтенсивній роботі (до декількох лекційних пар на день) він не послаблюється. Гнучкість припускає широкий діапазон звучання. Всі вищезазнані якості голосу потребують тренування, дотримання режиму, який полягає в чергуванні мовленнєвої діяльності (максимум 4–5 навчальних годин) та перерв тривалістю 10–15 хвилин. Слід уникати холодного повітря і води, оскільки вони негативно впливають на голосові зв'язки, з'являється хрипота, сиплість тощо. Небажаною є і нервова напруга. Відомо, що людина навіть при незначному хвилюванні іноді «втрачає» голос. Тому умовою гарного голосу є здорова нервова система, традиційні загартовуючі процедури, тренування дихання, раціональне харчування [5, с. 25].

Іншою важливою характеристикою голосу викладача є його тон. Відомо, що доброзичливий тон голосу може зміцнювати довіру, зменшувати конфліктність, створювати кращі умови для навчання. Авторитарний тон голосу викладача, навпаки, руйнує довіру, зменшує цікавість до навчального матеріалу, збільшує конфліктність. Дослідження ролі, яку відіграє тон голосу вчителів у навчанні дітей, що проводилося у 2022 р. вченими Ессекського та Редінгського університетів, показало, що тон голосу може змінювати психоемоційний стан в навчальній аудиторії [10]. У дослідженні брали участь діти 10–16 років та викладачі, що змінювали тон, залишаючи зміст речення незмінним. Результати дослідження показали, що на відміну від нейтрального тону голосу викладача, авторитарний тон підриває почуття компетентності

учнів, знижує поріг задоволення їх психологічних потреб, комфортність перебування в класі та бажання відкритися викладачам. Сприятливим для навчання виявився тон, що підтримує автономію учнів, підвищує рівень їх активності і, таким чином, потребу в спорідненості, що в свою чергу, приводить до корисних результатів – бажання співпрацювати, благополуччя та саморозкриття [10].

Відомо, що в навчальному процесі близько 50% робочого часу викладача витрачається безпосередньо на активну роботу голосового апарату – пояснення навчального матеріалу, читання лекцій, бесіди тощо. Понад 30% часу вживається на сприйняття чужого мовлення (відповіді студентів, бесіди з колегами тощо), коли відбувається пасивна робота голосового апарату. Таким чином, на відносно мовчання (відпочинок голосового апарату) припадає лише 20% робочого часу. Також слід зазначити, що голос викладача не просто функціонує в оптимальному звуковому режимі, а несе велике навантаження, вимагаючи значно більших енергетичних витрат, ніж у людей інших спеціальностей.

Для збереження голосу та профілактики захворювань голосового апарату потрібно дотримуватися наступних *правил гігієни голосу*: 1) за можливості говорити якомога менше; 2) монотонна мова втомлює м'язи голосового апарату, бо при цьому функціонує лише одна група м'язів, а звідси – чим виразніша мова, тим вона здоровіша; 3) щоб голос якомога менше стомлювався, між заняттями намагайтеся дотримуватися режиму мовчання; 4) досить сухе повітря викликає сухість слизової оболонки верхніх дихальних шляхів, тому приміщення слід зволожувати; 5) телефонні розмови слід звести до мінімуму – використовувати цей засіб комунікації слід лише з необхідності; 6) під час мовлення стежити, щоб якомога менше напружувати гортань, ший, плечі; 7) за можливості потрібно говорити м'яко й спокійно; 8) варто уникати частих голосних і радісних вигуків, форсованого шепоту, гучного реготу; 9) потрібно говорити лише тоді, коли інші мовчать, а зі співрозмовником розмовляти тільки на близькій відстані; 10) після голосової праці намагайтеся ходити не швидко, щоб холодне повітря менше потрапляло у голосові канали; 11) у холодну чи дощову погоду на вулиці не розмовляйте; 12) не слід розмовляти під час поїздок у громадському транспорті, в атмосфері шуму; 13) коли у вас стомлений голос, то бажано скуштувати лимон, випити склянку чаю і деякий час помовчати; 14) під час застуди необхідно знизити мовленнєву активність, а при погіршенні якості голосу – дотримуватися режиму мовчання [5, с. 186–187].

У своїх подальших міркуваннях щодо соціального аспекту голосу викладача ми будемо звертатися до наукових праць представників такого напрямку як критична педагогіка, що видається актуальним у контексті критичного ставлення до сучасної освітньої ситуації та загального прагнення до впровадження у вищій школі діалогічних форм навчання. Слід нагадати, що критична педагогіка як альтернативний педагогічний напрямок з'явилася у 70-х роках ХХ ст. на ґрунті ідей представників Франкфуртської школи (Т. Адорно, К.-О. Апель, В. Бенямін, Ю. Габермас, М. Горкгаймер, П. Лазарсфельд, Г. Маркузе, Ф. Поллок), що знайшли висвітлення в працях бразильського педагога і психолога П. Фрейре та інших дослідників.

Усталеного визначення критичної педагогіки не існує, за визначенням одного з головних теоретиків критичної педагогіки в США Генрі Жиру: «критична педагогіка – це освітній рух, який керується принципами, що допомагають учням розвинути усвідомлення свободи, вміння розпізнавати авторитарні тенденції та здатність пов'язувати знання й правду з практикою та конструктивно діяти» [8].

Інша представниця цього напрямку, Джоан Вінк у своїй книзі «Критична педагогіка: Нотатки з реального світу» пише: «Критична педагогіка змушує нас побачити широкий соціальний, історичний, культурний і політичний контекст викладання і навчання. Критична педагогіка

дає нам сміливість говорити про те, що ми бачимо. Критична педагогіка ґрунтується на справедливості, рівності та моральних принципах. Критична педагогіка змушує нас ставити фундаментальні питання: Як правильно вчинити сьогодні в моєму викладанні та навчанні в цьому конкретному контексті? Це питання широке, як світ, і глибоке, як наше власне життя. Критична педагогіка змушує нас поглянути на світ, і вона змушує нас поглянути на нашу індивідуальну роль у світі, громаді, класі. Критична педагогіка – це як лінза, яка дозволяє нам бачити чіткіше, критичніше, гостріше» [13, с. 44]. Дж. Вінк стверджує, що наші голоси виражають те, ким ми є, у що ми віримо, що ми прожили та пережили.

Крім того, П. Макларен ілюструє два види влади, з якими пов'язаний голос педагога: деспотичну, коли цінності та переконання вчителя підпорядковують собі «досвід і переконання» учнів [9, с. 246]. І навпаки, демократична влада «відчувається тоді, коли голос учня має можливість заявити про себе, щоб бути підтвердженим і проаналізованим з точки зору конкретних цінностей та ідеологій, які він представляє» [9, с. 246]. П. Макларен також вказує на те, як голос учителя може заглушити голос учня. Він вважає, що існує багато внутрішніх і зовнішніх голосів, які вводять нові дискурси до голосу вчителя. Дійсно, голос викладача не лише відображає наші ідеології та переконання, але й те, як він формується під впливом інших чинників, інших внутрішніх і зовнішніх голосів. Ми свідомо чи несвідомо є передавачами внутрішніх і зовнішніх соціокультурних реалій, які іноді не усвідомлюємо у своєму дискурсі. З цією метою вважаємо доцільним звернути увагу на деякі з цих голосів.

По-перше, це *політичні відносини влади*. З точки зору представників критичної педагогіки, місця, де ми зазвичай викладаємо (навіть якщо це онлайн-простір) позначені та розділені різними ієрархіями, які відображають спосіб, у який розподілені суспільство і влада. Так, А. Пеннікук наголошує на тому, що навчальні аудиторії є мікросередовищем, в якому чітко простежуються владні відносини. На його думку, політичні відносини у зовнішньому світі відтворюються в класі, навчальній аудиторії. Він також ілюструє свою точку зору ідеями, висловленими Е. Ауербахом: «... Ми змушені ставити питання про найбільш природні на перший погляд практики: де знаходиться клас? Де стоїть чи сидить вчитель? Хто ставить запитання? Які питання ставляться? Хто обирає навчальні матеріали? Як оцінюється прогрес? Хто його оцінює?» [11, с. 122].

З огляду на ці міркування, важливо зрозуміти, як ролі, які найчастіше беруть на себе здобувачі та викладачі, відповідають відносинам влади. Наприклад, з точки зору голосу викладача, ми можемо сказати, що ми маємо право давати завдання, слухати, ставити питання, поважати, мовчати тощо [7, с. 48]. П. Фрейре називає такий підхід «лекційним форматом» викладання [12, с. 44]. Згідно з цим підходом, викладач є єдиним, хто говорить, а голос студента зникає. Здобувачі освіти повинні лише повторювати і запам'ятовувати. Їхній досвід і сильні сторони не беруться до уваги. Таким чином, підтверджується те, що стверджує Іра Шор: «...соціальні відносини в класі відчужують і змушують замовкнути» [12, с. 12].

По-друге, це *внутрішній голос*. Його можна почути в голосі викладача, коли він або вона вирішує впровадити певну навчальну програму, використовувати спеціальні навчальні матеріали, включити певні теми тощо. Здебільшого ми, викладачі, не усвідомлюємо, що такі рішення мають наслідки. Зазвичай ми переслідуюмо «свої» інтереси, а не потреби та очікування наших учнів. Таким чином, все, що стосується викладання та процесу навчання, знаходиться під впливом голосу викладача. Відбір навчальних матеріалів, організація навчання, взаємовідносини в дискурсі – усе це формується навколо переконань учителя. А. Пеннікук називає це «культурними уподобаннями»: «Мова, якою ми викладаємо, матеріали, які ми використовуємо, те, як ми керуємо..., те, що роблять і говорять студенти, – все це можна

розглядати в соціальних і культурних термінах, а отже, з критичної точки зору, як соціальні, культурні та політичні питання» [11, с. 129].

По-третє, це *державна політика*. Державна політика в галузі освіти також є важливим фактором, що формує голос викладача. Скорочення навчальних годин, збільшення обсягу паперової роботи, перевірки, звіти, курс реформ в умовах «ідеального шторму» – все це також впливає на голос викладача, а з ним й на якість навчання, загальну атмосферу як в ЗВО, так і в навчальній аудиторії, навіть якщо заняття проходять онлайн.

Висновки. Розглянувши складові формування голосу викладача, можна констатувати, що голос виступає не тільки як освітній ресурс, але й як інструмент соціальних змін. Зміна авторитарного «лекційного режиму» на демократичний стиль викладання відкриває простір для голосів студентів – простір діалогічності – що, в свою чергу, буде сприяти мотивації до навчання. Внутрішній голос власного педагогічного досвіду є важливим, але його варто збагачувати через вивчення нових методик та зворотній зв'язок зі здобувачами освіти щодо запропонованого навчального матеріалу. Голос викладача не тільки підпорядковується державній політиці, але й є важливим інструментом в її впровадженні – у патріотичному вихованні, в процесі «деколонізації аудиторії» (П. МакЛарен), у формуванні демократичних цінностей, культури мислення та світогляду здобувачів освіти. Дотримання наведених нами рекомендацій щодо збереження та гігієни голосу викладача може бути корисним у повсякденній педагогічній практиці.

Список використаних джерел

1. Долар М. Голос і більш нічого / пер. з англ. Павла Шведа. Київ: Комубук, 2022. 304 с.
2. Кайдалова Л. Г., Щокіна Н. Б., Вахрушева Т. Ю. Педагогічна майстерність викладача: навч. посіб. Харків: НФаУ, 2009. 140 с.
3. Перетяга Л. Є. Голосова культура вчителя. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2012. Т. 76. С. 281–288. URL: <http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2012/23/42.pdf> (дата звернення: 28.02.2024).
4. Савенкова Л. О. Мовленнєва діяльність викладача: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2006. 192 с.
5. Семенова А. В., Мельник С. М. Мистецтво мовлення сучасного педагога: навч. посіб. Одеса: Бондаренко М. О., 2020. 308 с.
6. Флегонтова Н. М. Комунікативна культура викладача вищого навчального закладу як компонент педагогічної майстерності. *Учитель мистецьких дисциплін у дискурсі педагогічної майстерності: монографія / за наук. ред., передм. і післямова О. М. Отич. Бердянськ: Ткачук О. В., 2013. С. 147–158.*
7. Vecerra Camargo, C. Y. Teacher Voice: how is it shaped? *Colombian Applied Linguistics Journal*. 2005. № 7. P. 43–52.
8. Giroux H. Lessons to be learned from Paulo Freire as education is being taken over by the mega rich. *Truthout*, 23.11.2010. URL: <https://truthout.org/articles/lessons-to-be-learned-from-paulo-freire-as-education-is-being-taken-over-by-the-mega-rich/> (дата звернення: 28.02.2024).
9. McLaren P. *Life in Schools. An introduction to Critical Pedagogy in the Foundations of Education*. Boston / London: Allyn And Bacon, 2002. 318 p.
10. Paulmann, Silke & Weinstein, Netta. Teachers' motivational prosody: A preregistered experimental test of children's reactions to tone of voice used by teachers. *The British journal of educational psychology*. 2022. № 93. P. 437–452. URL: <https://bpspsychub.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/bjep.12567> (дата звернення: 26.02.2024).
11. Pennycook A. *Critical Applied Linguistics: A Critical Introduction*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 2001. 224 p.
12. Shor I & Freire P. *A Pedagogy of Liberation. Dialogues on Transforming Education*. Massachusetts: Bergin & Garvey Publishers, 1987. 203 p.
13. Wink J. *Critical Pedagogy. Notes from the Real World*. New York: Addison Wesley Longman, 2000. 194 p.

References

1. Dolar M. (2022). *Holos i bilsh nichoho* [A Voice and Nothing More] / per. z anhl. Pavla Shveda. Kyiv: Komubuk [in Ukrainian].
2. Kaidalova L. H., Shchokina N. B., Vakhrusheva T. Iu. (2009). *Pedahohichna maisternist vykladacha* [Pedagogical skill of the teacher]. Kharkiv: NFaU [in Ukrainian].
3. Peretiaha L. Ie. (2012). Holosova kultura vchytelia [Voice culture of the teacher]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh – Pedagogy of forming a creative personality in higher and general education schools*, 76, 281–288. URL: <http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2012/23/42.pdf> (accessed: 28.02.2024) [in Ukrainian].
4. Savenkova L. O. (2006). *Movlenniava diialnist vykladacha* [Speech activity of the teacher]. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
5. Semenova A. V., Melnyk S. M. (2020). *Mystetstvo movlennia suchasnoho pedahoha* [The art of speaking of a modern teacher]. Odesa: Bondarenko M. O. [in Ukrainian].
6. Flehontova N. M. (2013). Komunikatyvna kultura vykladacha vyshchoho navchalnoho zakladu yak komponent pedahohichnoi maisternosti [Communicative culture of a teacher of a higher educational institution as a component of pedagogical skill]. *Uchytel mystetskykh dystsyplin u dyskursi pedahohichnoi maisternosti: monohrafiia / za nauk. red., peredm. i pisliamova O. M. Otych. Berdiansk: Tkachuk O. V.* [in Ukrainian].
7. Becerra Camargo C. Y. (2005). Teacher Voice: how is it shaped? *Colombian Applied Linguistics Journal*. № 7. P. 43–52.
8. Giroux H. (2019). Lessons to be learned from Paulo Freire as education is being taken over by the mega rich. *Truthout*. 23 November. URL: <https://truthout.org/articles/lessons-to-be-learned-from-paulo-freire-as-education-is-being-taken-over-by-the-mega-rich/> (accessed: 28.02.2024).
9. McLaren P. (2002). *Life in Schools. An introduction to Critical Pedagogy in the Foundations of Education*. Boston / London: Allyn And Bacon, 318 p.
10. Paulmann, Silke & Weinstein, Netta. (2022). Teachers' motivational prosody: A preregistered experimental test of children's reactions to tone of voice used by teachers. *The British journal of educational psychology*. № 93. P. 437–452. URL: <https://bpspsychub.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/bjep.12567> (дата звернення: 26.02.2024).
11. Pennycook A. (2001). *Critical Applied Linguistics: A Critical Introduction*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 224 p.
12. Shor I & Freire P. (1987). *A Pedagogy of Liberation. Dialogues on Transforming Education*. Massachusetts: Bergin & Garvey Publishers, 203 p.
13. Wink J. (2000). *Critical Pedagogy. Notes from the Real World*. New York: Addison Wesley Longman, 194 p.